

## רבי יחיאל מיכל הלוי מחבר ספר 'שערי שמים'

פתיחה  
תולדותיו למשפחותיו  
צאצאים נוספים של משפחה זו  
קורות חיי רבי יחיאל מיכל  
הקשר למשפחת הגר"א  
דברי סיום

### פתיחה

הגאון רבי יעקב משה טולידנו<sup>1</sup>, בספרו 'נר המערב'<sup>2</sup> על תולדות חכמי ורבני מרוקו ופעולותם, מספר בכותבו על המאה החמישית לאלף החמישי כך: "חיו אז בדור ההוא הרבנים האלה, בעיר מכנאס... רבי חיים טולידאנו ב"ר חביב, חיבר ספר 'שערי חכמה' ובו י"ח שערים בדרשות והנהגות, וכל שער נקרא בשם מיוחד, נמצא עוד בכ"י משנת תל"ד".  
לאחר עשרים שנה הדפיס רבי יוסף בן נאיים את ספרו 'מלכי רבנן'<sup>3</sup>, וכך כתב בערכו של רבי חיים טולידאנו:

דרך אגב יש להעיר על החוקר מו"ה יעקב משה טולידאנו נ"י שכ' בספרו נר המערב שהרב הנז' חיבר ספר שערי חכמה. ספר שערי חכמה הנז' נמצא אתי באוצר ספרי בכ"י עתיק, והוא כתב יד מהרח"ט הנז', וחסר השער, ויש בו הקדמת המחבר, ואת שם המחבר לא נזכר שם בשום מקום. ותוכן הספר הוא דרושים והנהגות ומוסר, ויש בו י"ח שערים... ובגמר הספר כתב בזה"ל: "כתבתיו והעתקתי אני הצעיר למשפחתי ולבית אבי הצעיר ע"ה ב"ה חביב בן לאדוני אבי כהה"ר חיים טולידאנו פה העיר מקנאסא וסיימתיו היום יום ו' כ"ח סיון ש' ותג"ל נפשך לפ"ק"ק... וקרוב אצלי שהחיבור הנז' הוא לחכם אשכנזי, שבתחילת שער הקרבן כתב והנה בעברי דרך ק"ק בריסק דליטא אמר לי הרה"ג מו"ה משה וכו' שגם אבי אמו המאור הגדול מוהר"ר העשיל אמר כן והנאני מאד שהייתי בר מזליה בדבר זה. עוד בשער הנז' כ' ושמעתי

- 1 תר"ם-תשכ"א, תלמיד חכם גדול ומחבר ספרים, כיהן בסוף ימיו כרבה של תל אביב.
- 2 תולדות עם ישראל במרוקו, ירושלים תשמ"ט, עמ' קפז. דפו"ר: תרע"א.
- 3 סדרא דרבנן, כדקיימי רבנן... רבני מערבא... ירושלים תרצ"א, דף לז.

טעם נכון מהרה"ג המופ' מו"ה יצחק נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק פוזנא יצ"ו וכו', ואם מחבר הספר הוא מהרח"ט הנז' מי הוליכו לערי רוסיא, זה דבר שלא יעלה על הדעת, שמעולם לא הלך שום מערבי לערי רוסיא ואשכנז, כי אנחנו רחוקים כרחוק מזרח ממערב, ובפרט בימים הקודמים שכל הדרכים בחזקת סכנה. ונתלוייתי עם החוקר מהרי"ט נ"י, ושאלתי את פיו מנין לו שמחבר ס' שערי חכמה הוא מהרח"ט, והראיתי לו הספר. והשיב אלי שטעות בידו, וסדר הדברים כי בהיותו עוסק לחבר ספר נר המערב שלח מכתב להחור"ן כה"ר מכלוף שלוש נ"י שהיה בזמן הנז' בפאס להיות לו עזר באיזה ידיעות על חכמי המערב, ומכלל העתיקות שראה בפאס ראה הס' הנז' וראה מה שכתב מהר"ח הנז' 'כתבתי והעתקתי'<sup>4</sup>, חשב שהוא חיברו, וכתב לו זה. והוא לא ראה בעיניו כ"א מפי הכתב.

ואכן, בספרו 'שריד ופליט'<sup>5</sup> חוזר בו רבי יעקב משה מקביעתו הנ"ל שמדובר בספר שחיבר רבי חיים טולידנו, ובהמשך הוא מצטט קטעים נוספים מתוך הספר בכתב יד:

בשער החקירה כותב "והנה דודי מהרש"א ז"ל בחדושי אגדות שלו כתב... ועפ"י הדברים האלה אשר כתבתי אמר אחי האלוף מהר"ר סג"ל נר"ו". ובשער היראה כותב "עפ"י מה ששמעתי מאדוני וגבירי האלוף מהר"ר סג"ל ז"ל", ובשער העבודה כותב "וכבר הרגיש דודי בזה הלא הוא מהרש"א ז"ל בחידושי הגדות שלו", וכן מזכיר את דודו המהרש"א עוד פעמיים בשער הנזכר ובשער הדולק. בשער גמילות חסדים כותב "ושמעתי מפי ה"ר יוסף כ"ץ ז"ל... ושמעתי מדודי האלוף הרב מהר"ר אברהם סג"ל שאמר בשם אביו אמ"ז הרב החסיד מוהר"ר זלמן". בשער הדין כותב "וכן שמעתי ממורי ה"ר ישראל שפירא ז"ו". ועוד פעם שם כותב "ושמעתי ממורי הרב הגדול ה"ר ישראל שפירא נר"ו". בשער האמת כותב "ומבואר בחבורנו לחו"מ". בשער השלום מזכיר את חתנו. ובשער העליון כותב "ושמעתי מהגאון מהרי"ב". ובשער המים "זה ששמעתי מהחכם כה"ר משה יפה אשכנזי... וכן שמעתי מהר"ר אברהם גונמימבר [י] נר"ו". ובשער הקרבן כותב "והנה בעברי הדרך ק"ק בריסק דליטא אמר לי הרב הגדול מהר"ר משה נר"ו שגם אבי אמו המאור הגדול מור"ר העשל ז"ל אמר כך והנאני". ושם כותב עוד "שמעתי

4 אמנם לא הוא העתיקו אלא בנו, שהרי כך כתוב בכתה"י הנ"ל: 'כתבתי והעתקתי אני הצעיר למשפחתי ולבית אבי הצעיר ע"ה ב"ה חביב בן לאדוני אבי כהה"ר חיים טולידאנו'... כמו כן, כתה"י שתיאר רימ"ט נכתב בתל"ד, וכתה"י שברשות ר"י בן נאים נסתימה כתיבתו בשנת ותג"ל-תל"ט.

5 אוסף לדברי תורה ולמדע היהדות, לתולדות הישוב בארץ ישראל ולביבליוגרפיה, מאת יעקב משה טולידאנו, הרב הראשי לתל אביב יפו והמחוז, תל אביב תש"ה, עמ' 74.

6 אולי צ"ל 'נר"ו', כלהלן בסמוך.

טעם נכון מהרב הגדול המופלג מהר"ר יצחק נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק פוזנא יצ"ו. ובשער הנשים כותב "אמר אבי מורי זקני הרב החסיד מהור"ר שלמה זלמן". מהרשימה הזאת יש לדעת, שהמחבר הוא ממשפחת הלויים, ושדודו מהרש"א...

אבל יש לציין עוד שממה שכותב 'נר"ו' ו'יצ"ו' על הרבנים שמזכיר, וכן ממה שמתארם רק החכם, והרב הגדול, ולא הגאון, ניכר כבר שהמחבר מושפע מחכמי המזרח. גם בדרשותיו שבספרו זה רואים שלקח לו את הפשטות והסגנון של רבני הספרדים. אין לתמוה על זה איך בא הרב הזה בן אחי המהרש"א מפולוניה עד למארוקו אז לפני כשלוש מאות שנה... בספרי נר המערב ח"ב שעודנו כ"י בפי"ב הצגתי רשימת מאות שד"רים שהיו בצפון אפריקה... וביניהם כעשרים שד"רים שהיו מפולוניה במאה הי"ז והי"ח...

ובנוגע למחבר הס' הזה שערי חכמה אני חושב ששמו היה רבי יעקב הלוי, כי בפנקס כ"י, נכתב בעיר פאס במארוקו... בערך ת"ן כתוב "רבי יעקב הלוי אשכנזי החכם השלם הותיק נין ונכד לבעל השל"ה היה כאן במתא פאס"... נוכל רק להסיק מזה שנמצא בפאס אז רב אשכנזי בשם רבי יעקב הלוי, וזהו בן אחי המהרש"א, שהתחלף להם בנכד השל"ה, היות ששניהם ממשפחת הלויים... וישנן עוד שתי מסורות שם בקשר לזה. בכפר אנמאיי Anmay שבמדבר סחרא שבמארוקו יש קבר קדוש בשם קבר רבי יעקב אשכנזי... ובעיר מראקיש ישנה מסורת האומרת שרב מהרש"א ורבי משה בנו ורבי יעקב אחיו קבורים שם. שתי המסורות האלה לדעתי שייכות הן, הראשונה לר"י הלוי נכד השל"ה, והשניה על בן אחיו של המהרש"א, שנתחלפה במהרש"א ובנו ואחיו. ואם יש להאמין למסורת זו, אפשר לומר שבן אחיו של המהרש"א היה שמו משה או יעקב והוא הוא המחבר ס' שערי חכמה זה. וכמוכן השערותינו אלה עוד טעונות בירור.

מצווה עלינו לקיים דברי המת, ולברר את השערותיו של רבי יעקב משה. יגענו ומצאנו: רבי יעקב משה אחרי הכל ראה רק כתבי יד ומתוכם ניסה להסיק מסקנות, אבל על פי כל סימני הזיהוי שבדבריו ברור שמדובר בספר שכבר נדפס משכבר הימים, ומחברו אינו אלמוני, וודאי שאינו חכם ממרוקו. המדובר הוא בספר 'שערי שמים'<sup>7</sup> אשר נדפס בעיר פראג בשנת תל"ה, ומחברו הוא רבי יחיאל מיכל הלוי ב"ר אריה לייב, חתן הנדיב הקצין כהר"ר נחום סג"ל מק"ק קאליש יצ"ו. מעשה הספר הוא ממש כפי התיאור שבכתבי היד, אחד לאחד, וכל האישים הנזכרים בדברי החכמים הנ"ל מופיעים בתוך הספר כסדרם, מלבד כמה שינויים קלים; לדוגמא, מה שמצוטט שהכותב שמע מדודו שאמר בשם אביו אמ"ז הרב החסיד מהר"ר זלמן,

7 חלקו הראשון נקרא 'שערי חכמה', ראה להלן.

בנדפס (דף מח עמוד א) מופיע שמו זלמונה, וישנם עוד אי אלו שינויים מעין זה<sup>8</sup>. לא זו אף זו, תולדותיו של מחבר הספר, ר' יחיאל מיכל הלוי, נכתבו כבר על ידי ר' חיים דובעריש פרידברג בספרו 'מרגניתא שפירא'<sup>9</sup>. אמנם קיצר מעט בקורות חייו, ולהלן אביא את דבריו ואוסיף עליהם מעט.

## תולדותיו למשפחותיו

תחילה נתאר את קשרי משפחתו של המחבר, ומתוכם יתבררו פרטים נוספים. רימ"ט הזכיר שהמחבר היה בן אחיו של מהרש"א. כאמור, בכתבי היד לא הופיעו ההסכמות וההקדמה שנמצאות בספר הנדפס; שם בראש הספר לאחר ההסכמות באו דברי אבי המחבר האלוף התורני מוהר"ר אריה סגל, שבחתימת דבריו כותב כך:

...נזכה לראות בניו ובני עוסקים בתורה ובמצוות, לקיים בנו לא ימוש מפיד ומפי זרעך ומפי זרע זרעך מעתה ועד עולם. ויהי רצון שיהיו צאצאיו כמותו לחבר ספרים עד אין קץ, ובזכות זה נזכה לעלות לציון ברינה, קרית דוד חנה, ע"י ראש פינה. כ"ד ארי' בא"א הראש והקצין הר"ר נפתלי הירץ מבית לוי.

אם אבי המחבר הוא ר' אריה בן ר' נפתלי הירץ הלוי הרי שהמחבר אינו יכול להיות בן אחיו של מהרש"א, שהרי ידוע כי אבי מהרש"א היה ר' יהודה הלוי ולא ר' נפתלי הירץ; יש לברר אם כן מדוע ר' יחיאל מיכל מזכיר את מהרש"א בתואר 'דודי' בכמה מקומות בספרו<sup>10</sup>. על מנת לברר ענין זה נחזור ונביא את תיאור הספר הנדפס.

בשער הספר נכתב: "ספר שערי שמים חלק ראשון הנקרא בשם שערי חכמה... דרושים גדולים נפלאים וערבים... אשר איזן ותיקן וחבר... המרומם המופלג אבר"ך האלוף מוהר"ר יחיאל מיכל בן האלוף התורני מוהר"ר אריה סג"ל חתן הנדיב הקצין כהר"ר נחום סג"ל מק"ק קאליש יצ"ו. פה ק"ק פראג... ראשית מלאכתו יום א' ד"ה ניסן שנת החכמה תעוז לחכם לפ"ק".

- 8 בכתה"י הזכיר את ר' אברהם גונמימבר בשער המים, ובנדפס הוא מופיע כאלופי ומיודעי התורני מ' אברהם גומבינר, המוכר לנו כיום כמחבר המגן אברהם. וכשהזכיר בשער החקירה בכתה"י את אחיו האלוף החסיד את שמו, ובנדפס (דף ט עמוד א) מופיע שמו - מוהר"ר שמואל סג"ל נר"ו. ועוד נוסף שם (דף קב עמוד ב) ששמע מהרב הגדול מוהר"ר יונה ז"ל בעל קיקיון דיונה ענין נכון. ובדף יד עמוד ב מזכיר את גיסו האלוף מוהר"ר יחזקאל. דראהביטש תרנ"ט, עמ' 7-8 הערה 7.
- 9 בדף ח ע"ב: והנה דודי מהרש"א; דף ט ע"א: כמו שכתב דודי מהרש"א; דף לט ע"א: וכבר הרגיש גם דודי הגאון מהרש"א ז"ל בחידושי הגדות שלו; דף מא ע"א: וקרוב לזה כתב דודי הגאון מהרש"א; דף מב ע"ב: וכבר הרגיש גם דודי הגאון מהרש"א.

בראש הספר מובאות הסכמות הרבנים. תחילה הסכמות רבני פולין גדול, בהם רבי יצחק ב"ר אברהם הרב הגדול דק"ק פוזנן והגליל, ש"ב רבי ישראל בן ר' נתן שפירא הרב הגדול דק"ק קאליש, ועוד. אחריהם באו הסכמות הרבנים הגדולים דמדינות פאדליאשה [פודוליה], הרב הגדול דק"ק טיקאטין והרב הגדול דק"ק ווענגראב. אחריהם באה הסכמת הרבנים הגדולים ומופלגים דמדינות ליטא, רבני בריסק פינסק ווילנא, וכן הסכמת אבי זקני ומורי הרב החסיד דיין מצויין דק"ק ווילנא יצ"ו, החותם: "כ"ד השפל והצעיר שלמה זלמן במהר"ר יהודה הלוי זלה"ה". אחריהם הובאו הסכמות הרבנים הגדולים ומופלגים דמדינות מערההרין [מורביה], ובהם הסכמת "דודי ורעי הרב הגדול דק"ק ברודא", החותם: "דברי הקטן אחי אמו אליקום געץ בא"א ה"ה מוהר"ר שלמה זלמן סג"ל נר"ו חונה ק"ק ברודא". לאחר כל ההסכמות באו דברי אבי המחבר שנזכרו לעיל.

התברר עתה שזקנו של המחבר, אבי אמו, הוא מוהר"ר שלמה זלמן סג"ל שהיה דיין מצויין דק"ק וילנא. עתה שאנו יודעים את שמות שני זקניו של המחבר, ודאי שאין מהרש"א דודו באופן ישיר. מסתבר שמהרש"א היה דודי-זקנו, שהרי זקנו הדיין ר' שלמה זלמן הזכיר את אביו "מהר"ר יהודה הלוי", שהוא כשם אבי מהרש"א. עתה יש למצוא בקורות העיתים אם נזכר שמהרש"א היה לו אח בשם ר' שלמה זלמן שכיהן כדיין בוילנא, אך חיפשתי בכל מקום סביר ולא מצאתי<sup>11</sup>. כותבי דברי הימים<sup>12</sup> המזכירים את ר' יהודה הלוי אבי מהרש"א, מספרים על בן נוסף בשם ר' אברהם הלוי<sup>13</sup>. חלקם מוסיפים עוד אחד - ר' שאול שמעון הלוי דיין דק"ק לובלין, שהגיה את ספרי אחיו מהרש"א<sup>14</sup>. אך את ר' שלמה זלמן הלוי שהיה דיין מצויין בק"ק וילנא לא מצאנו שמזכירים כבנו של ר' יהודה.

- 11 אמנה כאן את המקורות העיקריים של תולדות מהרש"א: ש' ראבין, 'תולדות הגאון המהרש"א זצ"ל', בתוך 'הנשר' שנה רביעית, למברג תרכ"ד, גליון 25; ש"א האראדעצקי, שם משמואל, דראהאביטש תרנ"ה; ר"י לעוינשטיין (מסעראצק), במכתב שנדפס בתוך 'מגילת יוחסין', לונדון תרס"ב, עמ' 34-36; מ"מ ביבער, מזכרת לגדולי אוסטראה, ברדיטשוב תרס"ז, עמ' 43-49; ר' ראובן מרגליות, תולדות אדם, לבוב תרע"ב.
- 12 כך למשל: ש"ז כהנא, ענף עץ אבות, קראקא תרס"ג, כלל לא מזכיר צאצאי אבי מהרש"א; מ' וונדר, אלף מרגליות, ירושלים תשנ"ג, בערכו של ר' יהודה הלוי (134), מזכיר את שני אחיו הידועים של מהרש"א: ר' שאול שמעון ור' אברהם הנ"ל.
- 13 בספר 'שמן רוקח', נאווידוואר תקמ"ח, מזכיר המחבר רבי אלעזר מינץ, את זקנו אבי אמו "הרבני המופלג... שמואל כ"ץ בהמנוח... יחיאל מיכל כ"ץ זצ"ל בהרב... אלעזר מוכיח זצ"ל בהרב הגדול מהור"ר יעקב זצ"ל, חתן הרב הגדול מהור"ר אברהם זצ"ל אחיו של רבינו הגדול מהרש"א זצ"ל". כותבי היוחסין רגילים לכתוב כי ר' אברהם הוא גם אבי ר' שמואל הלוי אבי זקנו של רבי שמואל הלוי אב"ד מעזריטש ורישא, אך לא הוברר לי מקורם.
- 14 ראה 'חידושי הלכות', חלק א לובלין שע"ב, חלק ב לובלין שפ"א. ב'הקדמת המגיה' לחידושי הלכות חותם "הצעיר שבתלמידים שאול שמעון בן לאדוני אבי מוהר"ר יהודה הלוי זלה"ה". ובסוף חלק ראשון מ'חידושי אגדות', לובלין שפ"ז, כתוב כך: "הוגה בעיון רב ונמרץ ע"י האלוף היקר כמוהר"ר שאול שמעון בן מוהר"ר יהודה סג"ל זצ"ל דיין דק"ק לובלין יצ"ו

בינותי בספרים ומצאתי שבמגילת היוחסין של רבי שמואל מאיר הולנדר<sup>15</sup>, שנדפסה בספר 'מהרש"ם הכהן', נכתב בתוך הדברים: "והגה"ק בשם זלמינו אחי הג' הטו"ז והמהרש"א, ואחי הג'ר אברהם הלוי ואחי הג'ר שאול שמעון בניו של הג' רב יהודה הלוי מעיר פוזנא ואח"כ בקראקא". אמנם מגילת יוחסין זו כולה מבולבלת, ואף בשורה זו יחסה את הטו"ז כאחי מהרש"א - דבר שגוי בעליל, ולכן קשה לסמוך עליה כמקור יחיד.

והנה מצאתי בספרו של ר' אפרים הלוי סמאלינסקי<sup>16</sup>, 'אשל ברמה', ורשה תרנ"ז, שבנו ר' עקיבא בנימין מסטאוויסק, המו"ל, ציטט בסוף ההקדמה מתוך רשימות אביו על יחוס:

אפרים בהרב הגדול מוה' צבי הירש הלוי... בני הרב מוה' שלמה זלמן הלוי... בן הרב הגאון מוה' שמואל הלוי אבדק"ק זיטול... בן הרב אשר נעלם ממני כעת שמו, בן הרב הגאון הצדיק מוה' שלמה זלמן הלוי הנקרא בדורו רבי זלמוני, בן הרב מוה' יהודא ליב הלוי אבי הגאון המהרש"א ז"ל<sup>17</sup>.

מצאנו אם כן שני מקורות שונים המציינים שהיה למהרש"א אח בשם שלמה זלמן, וכינויו זלמינו או זלמוני<sup>18</sup>.

ואחיו של הגאון המהרש"א זה הספר יצ"י. רש"ש חיבר גם סליחה לקדושי ווארשא, 'אל אלהי דלפה עיני', שנדפסה בשנת ש"ח (ש"ב ניסבויים, לקורות היהודים בלובלין, לובלין תר"ס, עמ' 47).

15 תרמ"ט-תשכ"ה, ראב"ד טשערנוביץ ובסוף ימיו בתל אביב. מגילת יוחסין זו נדפסה לראשונה בספרו 'ש"ם הכהן', הספד ודרוש, בוקרסט תש"ז. וחזרה ונשנתה בשו"ת 'ש"ם הכהן', תל אביב תשי"ב. ובשלישית בספרו 'מהרש"ם הכהן' על התורה, תל אביב תשט"ז. בין המהדורות חלו שינויים מעטים, יש שהרחיב בזו וקיצר בשנייה, ויש להיפך.

16 תקע"ד-תרל"ג, מחבר ספר 'כוכב מיעקב' ו'שבט מאפרים'. תולדותיו נדפסו בראש ספר 'אשל ברמה'.

17 וכן הוא גם ב'ספר יוחסין ובית צדיק' הנדפס בתוך 'עץ אפרים', ירושלים תש"ז, לר' אפרים הלוי רגנסברג, נינו של ר' אפרים סמאלינסקי. ואף הוא בריש דבריו קורא לו זלמוני, ובהמשך דבריו קוראו זלמינו. [בנו של ר' זלמוני, 'הרב אשר נעלם ממני כעת שמו', נקרא כנראה ר' יצחק; כ"כ ר' משה מרקוביץ, 'הסנדר מרייסין', בספרו המונומנטלי 'שם הגדולים השלישי', בערכו של רבי מאיר הלוי אב"ד וואנס נכדו של ר' אפרים הלוי מסטאוויסק, מערכת מ' סי' קלג (בחלק שעדיין בכת"י)].

18 מן העניין לציין, כי על פי הידוע מספרי היוחסין היה למהרש"א בן בשם משולם זלמן וה'נ שטיינשניידר, עיר וילנא, וילנא תר"ס, עמ' 62; ר"י לעוינשטיין, במכתבו בתוך 'מגילת יוחסין', לונדון תרס"ב, עמ' 35, והנה בשו"ת דברי רננה, סימן סב, חתום שלמה זלמוני בן הגאון שמואל מאוסטרהא, ויתכן שהוא בנו של מהרש"א ואף כי משולם אינו בדיוק שלמה וכן לא חתם בחותם הלויים). עוד בנותן טעם לציין לסדר יחוסו של מהרש"א המובא בהקדמת ספר 'שבעה קני המנורה', מונקאטש תרס"ח, שם נכתב שאבי אביו של מהרש"א אף הוא נקרא שלמה זלמן. אמנם מגילת יוחסין זו אינה נחשבת מהימנה.

נחזור לספר שערי שמים. בדף מח ע"א מזכיר דבר תורה שאמר לו דודו "האלוף הרב מ' אברהם בשם אביו אמ"ז הרב החסיד מ' זלמונה נר"ו". הנה לנו כי ר' שלמה זלמן הלוי הדיין דק"ק וילנא נתכנה בשם זלמונה, וממילא די ברור כי הוא אחיו של מהרש"א.

שוב מצאתי שבשער ספר 'קהלת יעקב', זאלקווא תק"ט, לרבי יעקב בן ר' שמעון מפינסק, נכתב שהמחבר הוא "נין ונכד להמאור הגדול המפורסם בדורו ה"ה מ"ו זלמוני ז"ל, אבי דודו זקיננו הגדול מ"ו אליקום געץ ז"ל שהיה אב"ד בק"ק קידאן והגליל". וכן נאמר גם בסוף ההקדמה<sup>19</sup>. איזכור זה של ר' זלמוני כאביו של ר' אליקום געץ מחזיר אותנו אל הספר 'שערי שמים' ואל הסכמתו של ר' אליקום געץ על הספר, שם הוא כותב כי הוא אחי אמו של המחבר ר' יחיאל מיכל. בשעת הסכמתו על 'שערי שמים' היה אב"ד ברודא, ומשם הלך לכהן בקידאן<sup>20</sup>.

לאחר שהתברר שהיה למהרש"א אח בשם ר' זלמוני הלוי, והוא ר' שלמה זלמן שכיהן כדיין בוילנא והיה זקנו של ר' יחיאל מיכל הלוי מחבר 'שערי שמים'<sup>21</sup>, נכתוב את המעט הידוע לנו מקורות חייו. למעשה, אף לאוזני כותבי קורותיה של וילנא כמעט ולא הגיע שמעו של ר' שלמה זלמן. כך למשל כותב ש"י פין בספרו 'קריה נאמנה': "ולא ידענו מי הוא הרב הג"מ שלמה הלוי אשר היה האב"ד בבית דינו של הגאון בעל חלקת מחוקק"<sup>22</sup>.

בספר 'קריה נאמנה' הובא כי ר' שלמה זלמן חתום כראב"ד על פסק ב"דין ודברים שהיה בין הרב בעל באר הגולה ושותפיו בנחלה, שיצא מלפני דיני וילנא... שנת חמשת אלפים וארבע מאות ועשר", וחתימתו שם נמצאת לפני חתימת רבינו הש"ך. וכן בפנקס הקהילה דף צ"ג הוא חתום על פסק משנת תל"א ומשנת תל"ד.

19 יתכן שהוא גם ר' יעקב בהמנוח פאר הדור מהור"ר שמעיה זלה"ה מק"ק פינסק, נכד להמאור הגדול המפורסם בדור מהור"ר שלמה זלמוני ז"ל מוילנא, ממשפחת הגאון המחבר מהרש"א זצוק"ל, שההדיר את הספר 'חידושי הלכות', ברלין תקט"ו. ברם, לא ברור אם זהו מחבר 'קהילת יעקב' ונתחלף שמעון בשמעיה, או שמא מדובר על מישהו אחר ממשפחתו.

20 כן כתב גם ר' משה מרקוביץ בספרו 'לקורות עיר קידאן ורבניה', ורשה תרע"ג, עמ' ד-ה. לדבריו, ר' אליקום געץ נפטר בשנת תס"ב ומנוחתו בקידאן. בעל 'חכם צבי' מזכירו בתשובותיו בסימן קכ"ח בכבוד גדול בענין שיעור תכיפה. בהיותו בברודא הסכים גם על שחיטות ובדיקות למהרי"ו, וילהרמשדארף תמ"ה.

21 יש לציין שהיה צעיר ממהרש"א ונפטר למעלה מארבעים שנה אחריו, שכן מהרש"א נפטר בשנת שצ"ב ור' זלמוני האריך ימים עד שנת תל"ה, ואז היה ישיש מופלג, ונכדו ר' יחיאל מיכל כבר הדפיס את ספרו כנ"ל, ובלשון השער והמסכימים הזכירו שהוא אבר"ך אך לא הפליגו שהיה בחור צעיר לימים. עוד יש לציין, כי מהרש"א ואחיו ר' שאול שמעון הקפידו לכתוב את שם אביהם **יהודא**, בהטילם א' בסופו, ואילו ר' שלמה זלמן בהסכמתו ל'שערי שמים' איית את שם אביו **יהודה**.

22 קריה נאמנה, וילנא תר"כ, עמ' 87. וראה גם בספר 'עיר וילנא', וילנא תר"ס, עמ' 9 הערה 2.

## צאצאים נוספים של משפחה זו

על משפחה זו נמנה גם מחבר ספר 'באר אברהם' על שו"ע יו"ד, שקלוב תקמ"ג, והוא "חיבור נחמד ונעים אמרתו... חיברו הרב המאה"ג בתו"ח המפורסם מוהר"ר אברהם דוב בער בהרבני החסיד המנוח מ' שלמה ז"ל ה"ה אב"ד דק"ק ארשא יע"א". בהקדמתו מספר ר' אברהם על משפחתו:

אבותינו ה"ה המאה"ג מפורסמים היו כל אחד בדורותיו: אבי המנוח ז"ל איש צדיק היה... מתלמידי ש"ב רבן של בני הגולה הגאון המפורסם מוהר"ר אברהם ברודה ז"ל שהיה שארו הקרוב אליו ממשפחותיו... אחר מות אבי ואמי ז"ל אסף אותי ביתו ה"ה דודי הרב המאה"ג מוהר"ר יהודא ז"ל שהי' אב"ד בק"ק וויסאקי<sup>23</sup> ולזקנותיו תקע אהלו בק"ק מיר... וסיפר לי קצת סדר הדורות של אבותינו וזקננו בפיו ובשפתותיו... כ"ד אברהם דוב בער החונה פה ק"ק ארשא יצ"ו באאמ"ו... מוהר"ר שלמה... ומצד אמי אני נכד הרב המאה"ג המנוח מוהר"ר שמואל הלוי שהיה הוא ובנו ה"ה הג"ג מוהר"ר יהודא הלוי אב"ד דוויסאקי<sup>24</sup>. והיה אחיו של הגאון ה"ג נשיא א"י מוהר"ר מיכל ז"ל שמנוחתו בא"י תוב"ב, בע"מ ס' ש"ש על גפ"ת, ובן אחותו של רבן של בני הגולה הגאון מהרש"א ז"ל, זכותם יגן עלינו ועל זרעינו אמן וכי"ר.

אמנם, על פי האמור לעיל ברור שר' אברהם דב בער לא דייק במה שכתב בסוף דבריו אודות זקינו ר' שמואל מויסוקי ואחיו ר' יחיאל מיכל שהיו בני אחות מהרש"א, והנכון הוא שאבי אמם היה בן אחותו של מהרש"א. כפי הנראה אף לבני המשפחה לא היה ברור הקשר המדויק אל מהרש"א, כפי שמצינו גם במקור אחר: חכם נוסף המשתייד למשפחה זו הדפיס בברלין בשנת תקכ"ד ספר 'ביאור מילות ההיגיון להנשר הגדול הרמב"ם' עם 'פירוש מספיק אשר עדיין לא היה לעולמים' ועם כוזרי השני לר' דוד בן ניטו אב"ד לונדין. המדפיס הוא אחד מתלמידי חכמי הרפואה, דוב בער בן הרבני המופלג מהור"ר אר"י ליב הלוי בן הרב הגאון מהור"ר יהודא אב"ד דק"ק וויסאקי דליטא בן הרב הגאון מהור"ר שמואל ממשפחת מהרש"א ז"ל מק"ק דאלהינב במדינת ליטא<sup>25</sup>.

## קורות חיי רבי יחיאל מיכל

אחרי שבררנו את ייחוסו, ננסה לברר את קורות חייו. לא הרבה ידוע לנו על קורותיו של רבי יחיאל מיכל. תחילה נצטט את דברי ח"ד פרידברג בספרו 'מרגניתא שפירא':

- 23 בספר יש גם הסכמה מבנו - ר' שמואל אב"ד פוחאוויטש בן ר' יהודה הלוי מויסוקי.  
24 זהו ר' יהודה הנזכר לעיל, שאספו אל תוך ביתו, והוא ואביו ר' שמואל שניהם היו רבנים בוויסאקי.  
25 לא עיינתי בספר גופו. התיאור נלקח ממאמרו של י' דינסטאג 'ביאור מלות ההיגיון להרמב"ם', ארשת ב, ירושלים תש"ך.



הג"מ יחיאל מיכל למטה לוי נולד, כפי הנראה, בקאליש עיר מגורי אביו הרב מ' אריה ליב ב"ר נפתלי הירץ, חתן הג"מ שלמה זלמן ב"ר יהודה ליב, ראב"ד בוילנא בראשית המאה החמישית, ויקשב לקח מפי אבי אמו הג"מ שלמה זלמן בוילנא, ואחרי כן שב לעיר מולדתו ויבא לישיבת ש"ב הג"מ ישראל שפירא ז"ל ויעש פרי הלולים בלימודו, וידרוש במקהלות רבות להשיב רבים מעון ויעורר הלבבות לשוב אל ה', וילך הלך ונסוע עד באו עירה פראג ויתאכסן שם בבית הנדיב הקצין מ' מיכל ווינר, ושם הביא תחת מכבש הדפוס ספרו שערי שמים בשנת תל"ה, יכיל חי שערים מדרושיו, בהסכמות הגאונים... הרב מ' י"מ נסע באחרית ימיו לארץ הקדושה לחונן עפרה, ויהי בנסעו לדרכו ירושלימה ובעברו דרך אשכנז לבא למחוז חפצו, ויהי בהיותו במלון בעיר גונצענהויזען ויתן שם הסכמתו על הדפסת ספר 'עבודת הבורא' (זולצבאך תס"ז) ביום ג' ח"י אדר שני תס"ז.

לא ברור מנין לקח פרידברג את העובדה שאבי המחבר התגורר בקאליש. אדרבה, מן הספר ומן האזכורים שבו נראה שר' אריה לייב סג"ל ישב בוילנא סמוך לחותנו, שם נולד ר' יחיאל מיכל, ושם שמע לקח מפי זקנו. וכשפרצה המלחמה, כאשר הגיעו הקוזאקים לליטא בשנת תט"ו, נאלץ ר' אריה לייב לקום ולברוח עם משפחתו מוילנא, כרבים מיהודי העיר. כתום נודדו קבע מושבו בקאליש, שם נשא ר' יחיאל את בת הנדיב הקצין כהר"ר נחום סג"ל, ובה נתוודע לר' אברהם אבלי גומבינר ששימש דומ"ץ בקאליש, ואל ר' יצחק אב"ד פוזנא<sup>26</sup>. בקאליש הצטרף ר' יחיאל מיכל לחבורת צעירים שלמדו אצל רב העיר רבי ישראל שפירא<sup>27</sup>, כעדות ר' אבי עזרי זעליג מרגליות<sup>28</sup> בהקדמת ספרו 'חבורי לקוטים', ויניציאה תע"ה:

ותהי איתן מושבו כאן [קאליש] והיינו עוסקים ביחד חמשה אנשים, הרב המופלג סיני ועוקר הרים מהר"ר ישראל עלקושר<sup>29</sup>, והרב המופלג מהר"ר משה כ"ץ בן הגאון בעל ש"ך<sup>30</sup>, והרב המופלא מהר"ר מיכל בעל 'שערי שמים', והרב המופלג מוה"ר עוזיאל מק"ק קאליש<sup>31</sup>, ואני הקטן שבכלם.

- 26 הוא העניק הסכמה לספר, ובספר גופו הובא ממנו חידוש קצר. אף בשו"ת ר' יצחק מפוזנא הובאה שאלה מר' יחיאל מיכל בסימן נה, ותשובה אליו בסימן נו. עירו פוזנא היא למעשה העיר הגדולה הסמוכה לקאליש, ואף המג"א החשיבו כרבו.
- 27 בנו של רבי נתן שפירא בעל 'מגלה עמוקות' מקראקא. מחידושיו נדפסו בספר 'בית ישראל', ברלין תפ"ו. וראה להלן.
- 28 חיבר גם ספר בשם 'כסף נבחר'. אף הוא עלה אחרי ר' יחיאל מיכל לארץ ישראל.
- 29 אני משער כי הוא רבי ישראל שפירא הנ"ל, ובבחרותו בקראקא למד אצל הרבי ר' העשל, כמובא בהמשך ההקדמה שם.
- 30 אף הוא כרבי יחיאל מיכל היה מגולי וילנא.
- 31 הוא היה דיין ור"מ בק"ק קאליש, אביו של רבי יחיאל מיכל מגלוגא בעל 'נזר הקודש' על המדרש, יעסניץ תע"ט.

גמרנו ללמוד יחד תורה לשמה ולא לשום פניה אחרת, הן הנאת ממון והן חלוקת כבוד, וגם לאחר השריפה שלא נשארנו בלתי אם גויתנו, לא עזבנו את תורת אלקינו, ועמדנו על משמרת הקודש אף שהיינו מפוזרים ומפורדים בין הגויים, תחת הארץ היתה דירתנו, בבורות שיחין ומערות.

בשנים תל"ג-תל"ד התכונן ר' יחיאל מיכל להדפיס את ספרו בפראג ולשם כך אסף הסכמות, ובשנת תל"ה - החכמה תעוז לחכם לפ"ק - הדפיס את ספרו. בהסכמת ר' אברהם אב"ד לונטשיץ מתואר המחבר: "החכם השלם, האלוף התורני, שפתותיו כחוט השני, אברך יניק וחכים כמהור"ר יחיאל מיכל במהור"ר אר"י סג"ל, פה מפיק מרגליות ומפסקי דדחיק ואתי מרחוק, דרש פה בקהלתנו ביריד באסיפות הרועים במושכים דברים עריבין לשומעיהן".

כאמור, בפראג התאכסן בבית ר' מיכל ווינר<sup>32</sup>, והזכירו בספרו דף ע"א: "בהיותי פה ק"ק פראג באכסניא שלי בבית הנדיב הקצין כהר"ר מיכל ווינר ר"ה יצ"ו שמעתי מחתנו חברי האלוף מ' מענדל נר"ו דרשן דק"ק פראג..."

בסוף ימיו עלה ר' יחיאל מיכל לארץ ישראל, ובהסכמתו לספר 'עבודת הבורא' חותם: "דברי המחבר לכבוד האכסניא של תורה, על דרך הטוב אשר אנכי הולך לעלות לציון ברננה, קרית דוד חנה<sup>33</sup>, כותב בחפזי יום ג' י"ח אדר"ב שנת תס"ז". כבר ציטטנו לעיל את דברי נכד אחיו הכותב כי ר' יחיאל מיכל שימש כנשיא ארץ ישראל.

מה שכתב רי"מ טולידנו כי כתב יד של הספר משנת תל"ד היה במרוקו, יתכן אמנם שזהו כתב ידו המקורי של המחבר, אך סביר להניח שזו העתקה מאוחרת. מכל קורותיו עד כה, לא מצינו איזכור להיותו של ר' יחיאל במרוקו. רימ"ט אמנם הוכיח שהמחבר הושפע מחכמי המזרח מכך שכותב 'נר"ו' ו'יצ"ו' על הרבנים שמוזכרים, וכן ממה שלא כתב עליהם 'הגאון' רק הרב הגדול, וכן מסגנון הדרשות. איני יודע אם ראיות אלו מספיק מוצקות, ומן הסתם אילו כתבי היד לא היו במרוקו לא היה רימ"ט מתחשב בהן לקבוע כי מדובר בחכם מרוקאי. אחרי שנודע כי המחבר היה באירופה בצעירותו ובזקנותו, סביר כי העתקותיו של הספר נפוצו במרוקו (כפי שמתאר רימ"ט בתחילת דבריו) מחמת חביבותו של הספר בעיני החכמים, אף שהמחבר עצמו מעולם לא דרך שם.

## הקשר למשפחת הגר"א

יתכן שלאחים, רבי שמואל אב"ד ויסאקי ורבי יחיאל מיכל בעל 'שערי שמים' בני ר' אריה סגל מבית לוי, היתה אחות שהיתה אשתו של רבי יששכר בער אבי ר' שלמה

32 למשפחת שפירא. נפטר בשנת תנ"א. ראה בספרו של סיני האק, משפחות ק"ק פראג, פרעסבורג תרנ"ב, עמ' 115.

33 מעניין להשוות חתימה זו לחתימת אביו בהקדמת 'שערי שמים' הנזכרת לעיל.

זלמן אבי הגאון מוילנא. בספר 'באר אברהם' הנ"ל מופיעות כמה וכמה הסכמות מגדולי דורו, ובראש אחת ההסכמות כתוב: "הסכמות נ"ד [נכד דודי] הרב המאה"ג המפורסם בדורו לשבח מ' אברהם מ"מ דק"ק שקלאב אחיו של הגאון החסיד רבן של בני הגולה מ' אליה מק"ק ווילנא". וזה תוכן ההסכמה: "הן היום קרב אלי בדרך הילוכי ש"ב נ"ד [שאר בשרי נכד דודי] ה"ה הרב המאה"ג מוהר"ר אברהם דוב בער במ"ה שלמה אב"ד דק"ק ארשא ותלמודו בידו חיבור נעים ונחמד, ספרו שחיבר הרב הנ"ל וקרא שם באר אברהם... וענית ואמר' הגם שמימי מנעתי את ידי מליתן הסכמה על שום ספר אך לקיים מש"כ ומבשרך אל תתאלם [!]. באתי עה"ח היום יום ד' י"ז אדר ראשון תקמ"ג פה ק"ק שקלאו יצ"ו, נאום אברהם במוהר"ר שלמה זלמן ה"ה מ"מ דק"ק שקלאב".

ובכן, המחבר ורבי אברהם רגולר אחי הגר"א היו שארי בשר שני בשני, ומכנים האחד את רעהו 'נכד דודי'. מיהו האב הזקן אליו מתייחסים שני גדולים אלו? אם נתחקה אחר מי מאבותיהם שחיו באותו אזור, נמצא רק את ר' זלמוני שגר בוילנא, היא העיר בה חיו הגאון מוילנא ואבות אבותיו - ר' אליהו חסיד ומשפחתו; וכדי לחבר את שתי המשפחות שני בשני יש להניח כי ר' יששכר בער, זקנו של הגאון מוילנא, נשא את נכדת ר' זלמוני, היא בתו של ר' אריה לייב סגל מבית לוי.

## דברי סיום

מעניין לציין שאת דרכי אל המסקנות שבמאמר עשיתי בדרך הפוכה מהמקובל: מתוך עיסוק מתמיד, בשיתוף עם ידידי מר חיים פרידמן<sup>34</sup>, במציאת שלשלת יחוסו של הגאון מוילנא למעלה בקודש, נתקלתי בספר 'באר אברהם' בהסכמת ר' אברהם אחי הגר"א, בה שמתי לב לכינוי 'נכד דודי' שקוראים המחבר ור' אברהם זה לזה. שם גם נתקלתי באזכור על "הגאון ה"ג נשיא א"י מוהר"י מיכל ז"ל שמנוחתו בא"י תוב"ב, בע"מ ספר ש"ש על גפ"ת, ובן אחותו של רבן של בני הגולה הגאון מהרש"א ז"ל". אחרי שהבנתי שהספר ש"ש הוא 'שערי שמים' הנ"ל חיפשתי כיצד היה המחבר בן למשפחת מהרש"א; בסופו של דבר מצאתי את דברי ר' יעקב משה טולידנו המייחס את הספר לחכם ממרוקו, ומשם התגלגלו הדברים עד לכתיבת מאמר זה.

34 מחבר הספר Eliyahu's Branches (ענפי אליהו - צאצאיו של הגאון מוילנא ומשפחתו). ניו ג'רסי ארה"ב, אבותינו, 1997.